

Jedním z mnohoznačných sociologických pojmů, jejichž různé způsoby užití mají důležité teoretické i praktické důsledky, je pojem sociální kontroly. Zvláště hojně se tento pojem vyskytuje v buržoazní sociologii a spolu s ním se zde do popředí zájmu dostávají i časté pokusy nemarxistických teoretiků postihnout tu stránku společenské skutečnosti, kterou má označovat. Následující stať se zaměřuje jednak na buržoazní pojetí sociální kontroly, která v marxisticko-leninské sociologii nebyla dosud přímo podrobena kritickému rozboru, jednak na některé vybrané teoretické tradice, z nichž tato pojetí vycházejí.

Psychologie a sociologie

Kontrola, která je předmětem společenských věd, je v poslední instanci vždy kontrolou činnosti jednotlivých členů společnosti. Na výstavbě teoretického pojetí kontroly se proto musí spolu se sociologií podílet i sociální psychologie. V buržoazní sociologii vyúsťují však odkazy na psychologickou stránku společenské skutečnosti obvykle v psychologizující redukcionismus, zaměřující psychologickou zprostředkovatelskou roli kolektivního života za jeho ekonomickou determinaci. Snaha o zavedení psychologických faktorů jako intervenujících proměnných do výkladu společenské skutečnosti [21] a požadavek opětového navrácení člověka jako jedince do zájmového okruhu sociologie [19] se zde nakonec proměnily ve vnitřně protikladné a sama sebe vyvracející přesvědčení, že „jediným typem teorie v sociologii, který má naději stát se skutečně obecným, je psychologická teorie“ [20 : 968].

Stejněho druhu je též zdánlivě přesvědčivé tvrzení, že uspořádání společnosti, její daná organizace i změna této organizace musí být vysvětlovány jako „produkt aktivity činných jednotek a nikoli ‚sil‘,

kteří takové činné jednotky nechávají mimo“ [4 : 189]. Opomíjení podstatných souvislostí mezi zmíněnými činnostmi je ale stejně jednostranné jako pojetí, které tyto činnosti nebere v úvahu. Dialektiku vzájemných vztahů mezi objektivním, na jednotlivých členech společnosti nezávislým působením zákonitostí společenského vývoje a jeho záměrným i nezáměrným ovlivňováním různými činnostmi členů společnosti včetně provádění sociální kontroly tento přístup nepostihuje.

V marxistické literatuře rozebral sociálně psychologické stránky spojení historické kauzality a politické finality Plechanov: „Společenské vztahy mají svou vlastní logiku. Za určitých vzájemných vztahů budou lidé nezbytně cítit, myslet a jednat určitým způsobem, a ne jiným. Proti této logice by veřejně činný pracovník také marně bojoval: přirozený běh věcí (tj. ona logika společenských vztahů) by zmařil každé jeho úsilí. Vim-li však, ve kterém směru se mění společenské vztahy v důsledku daných změn ve společensko-ekonomickém výrobním procesu, vim také, ve kterém směru se mění sociální psychika, a tehdy mám možnost na ni působit. Působit na sociální psychiku znamená působit na dějinné události. V jistém smyslu tudíž mohu dělat dějiny a nemusím čekat, až se ‚udělají‘“ [45 : 510].

Prevážná většina buržoazních sociologů zabývajících se sociální kontrolou však neusiluje o změnu celospolečenských vztahů. Omezuje se buď na čbecně teoretický popis některých projevů sociální kontroly, nebo na praktické řešení dílčích sociálních problémů svých společností. V prvním případě postrádá takové pojetí kontroly důsledný příčinný výklad a s ním jakoukoli perspektivu skutečně předvídatelných změn v jejím působení, v druhém případě chybějící možnost nebo snaha ovlivnit šir-

ší, nejčastěji sociálně ekonomické zdroje daných problémů činí využití příslušné kontrolní pravomoci značně sporným a použitá, nejčastěji sociálně psychologická řešení náhražkovitými a pouze dočasnými.

V některých pokusech o marxisticko-leninskou sociologickou teorii byla psychologická komponenta sociálně třídní struktury společnosti naopak nedialekticky opomíjena. Z obavy před extrémem psychologismu upadaly potom takové pokusy do druhého extrému stejně povrchního ekonomického redukcionismu. Přitom právě jediné taková teorie činnosti jedince, která neodhlíží od jejích psychologických složek, ale v níž je zároveň za určující pro tuto činnost považováno jeho sociálně ekonomické postavení a v níž je činnost samotná vykládána z daných společenských vztahů, nijak neredukuje mnohotvárnost sociálně psychologických i všech dalších stránek společenské skutečnosti. „Sociolog-materialista, který zkoumá určité společenské vztahy lidí, již tím zkoumá též reálné osobnosti, z jejichž činů se tyto vztahy právě utvářejí“ [28 : 422]. Novější obecně teoretické práce sociálních psychologů ze socialistických zemí dokazují, že společenskovědní teorie, včetně teorií sociálně psychologických, které důsledně vycházejí z historického materialismu, nejsou ohroženy nebezpečím psychologismu [46] ani redukcionismu jiného druhu.

V naší společenskovědní literatuře byl pojem kontroly používán — obdobně jako v běžné řeči — převážně ve smyslu dodatečného dohledu nad plněním explicitních společenských norem. Pod vlivem zmíněných jednostranných pokusů některých marxistických sociologů vyhnout se nebezpečí psychologismu odhlížením od psychologických stránek společenské skutečnosti se zde dosud nevěnovala dostatečná pozornost otázkám kontroly činnosti prostřednictvím jejího preventivního usměrňování, nebo naopak, vlivy nejrůznějších činitelů a podmínek na každodenní společenskou praxi včetně utváření společenské psychologie se nedoceňovaly z hlediska průběžné kontroly členů společnosti. Význam spontánního vzájemného ovlivňování členů společnosti na základě implicitních skupinových norem, uznávaný běžně v psychologické teorii, se stal předmětem zkoumání

sociologie teprve v důsledku praktických požadavků socialistické společnosti na aplikaci sociologických poznatků.

Na rozdíl mezi stanovenou normou a její přeměnou v samozřejmou součást kolektivního života přitom upozorňoval již Lenin, když v souvislosti s kontrolou rozlišoval mezi jejím uzákoněním a jejím pronikáním do vědomí [30]. Leninovy úvahy o kontrole se týkají nejen ekonomické evidence výsledků výroby, ale též sociálních mechanismů organizace výroby a kolektivního života. Na této úrovni, z hlediska geneticko-historického druhotné, z hlediska strukturně funkčního však neméně důležité, se význam pojmu kontrola podstatně rozšiřuje. Leninovy teoretické podněty čekají v této souvislosti teprve na své důslednější využití.

Kontrola a panství

V buržoazní sociologii a sociální psychologii jsou některé prvky teoretického pojetí sociální kontroly rozpracovány značně podrobně. Jsou to však vesměs právě ty, které plní — ať už v souladu se záměry autorů dílčích teorií, či nezávisle na nich — objektivní ideologickou funkci zastírání skutečných sociálních rozdílů v kontrolní pravomoci jednotlivých skupin, tříd a vrstev kapitalistické společnosti, nebo naopak apologie daného stavu nerovnoměrného rozložení této pravomoci jako stavu jediné možnosti, a proto i nezměnitelného.

Je zde především rozlišována kontrola institucionálně organizovaná a spontánní [17], kontrola přímá (označovaná někdy též jako donucení) a nepřímá, kontrola záměrná (označovaná též jako řízení) a nezáměrná, kontrola zjevná a skrytá, kontrola funkčně specifická (postihující pouze určitou vymezenou oblast kolektivního života) a funkčně difuzní [6], kontrola preskriptivní (vycházející z předem daných norem) a kontextuální (vyplývající z obecnější situace) [11]. Spíše okrajově bývá v této souvislosti uváděna samočinná, společenskému systému inherentní seberegulace a explicitní sociální kontrola [39], nebo kontrola, jejíž působení je předem naprogramováno v dané sociální struktuře, a kontrola zpětnovazebně usměrňovaná vlastními důsledky [5].

Společensky nesrovnatelně významnější

otázky subjektu a objektu kontroly, převážně ovlivňujících a ovlivňovaných členů společnosti, nebo rozhodujícího cíle jejího působení byly nastolovány pouze na ranějších stupních vývoje nemarxistických přístupů ke společenské skutečnosti a potom opět až v době nejsoučasnější. Velmi zřídka se objevilo explicitní rozlišování kontroly jednosměrné a vzájemné, kontroly menšiny nad většinou a naopak [12], označitelných též jako kontrola „shora“ a kontrola „zdola“, rozlišování kontroly represivní a socializující [27], označitelných jako kontrola následná a preventivní, i nakonec rozlišování kontroly zaměřené k zachování dané organizace společnosti a kontroly zaměřené k její změně [27]. Ani v těchto případech však zavedení analytických pojmů nebylo spjato s důslednou odpovědí na takto vzniklou otázku a uvedené stránky společenské skutečnosti zůstaly i nadále vědecky nepostihnuty.

Podle nejširší definice sociální kontroly tradované mezi buržoazními sociology představuje tato kontrola „proces, jímž je jedinec činěn zodpovědným skupině a jímž je sociální organizace vytvářena a zachována“ [27 : viii]. V mnoha obdobných definicích se dodává, že jde o stav, při němž jsou jedinci donuceni ostatními k tomu, aby se přizpůsobili kolektivně uznávaným vzorům jednání, jsou-li použitelné nějaké vzory alternativní [35]. Zde se stává již zcela zřejmým, že chybí právě dodat, kteří ostatní a proč mohou na určitého jedince nejúčinněji působit, jakým způsobem může být jeho přizpůsobení zajištěno a jaké jsou v daných situacích jeho skutečné možnosti volit jiné vzory jednání.

Zakladatelé buržoazního pojetí sociální kontroly se zabývali mechanismy jejího působení [48], jeho důsledky [7], a podmínkami [53]. Vlastní zdroj kontroly [12], závislost použitých prostředků na něm, sociální rozdíly v přístupu k prostředkům kontroly a v možnostech odlišného jednání nejsou v praktických souvislostech obvykle uvažovány vůbec. Jako vývojové druhy sociální kontroly jsou uváděny prvotní spontánní, na žádných předem daných normách nezaložená kontrola, jakou vykonává nad svými příslušníky např. náhodně vzniklý dav, přechodný druh kontroly, explicitně vyjádřené a představované např.

veřejným míněním, a nakonec institucionalizovaná, např. ve formálních organizacích zakotvená kontrola [41]. Určující vliv již vzniklých institucionálních organizací, tvořících součást kulturní tradice, na oba předchozí druhy kontroly je opomíjen.

Nemarxistické přístupy k sociální kontrole zdůrazňují všeobecně především působení vzájemné kontroly v dílčích společenských organizacích a skupinách. Vyznačují se nepochopením nebo přímo záporným zastíráním toho, že používané způsoby kontroly i normativní obsah jejího působení jsou vždy převážně jednosměrně určeny celkovým uspořádáním příslušné společnosti. Ústřední význam má právě z tohoto hlediska pojem kontroly v teoriích strukturálně funkcionalistických. Jako základní mechanismy kontroly jsou zde uváděny jednak sankce, jednak spontánně vznikající dobrovolný motivační souhlas [42] členů společnosti s normativními požadavky, touto kontrolou prosazovanými. Takové sloučení prvotních prostředků a výsledků jejich působení, vybočující i z rámce tradičních vymezení kontroly v buržoazní sociologii, je navíc spjato s analytickým rozlišením institucionálního chování, které je považováno za předmět teorie socializace, a deviantního chování, jež je předmětem teorie kontroly. Toto logicky i věcně neudržitelné pojetí bylo již odmítnuto nejen marxistickými, ale i mnoha nemarxistickými kritiky strukturálně funkcionalního směru.

Základním světónázorovým východiskem strukturálního funkcionalismu je požadavek konformity vzhledem k normativně hodnotové nadstavbě stávajícího uspořádání kapitalistických společností. V něm se také nejvýrazněji projevuje třídní podstata a apologetická funkce většiny buržoazních pojetí sociální kontroly. Podrobnější rozbor širších teoretických souvislostí, v nichž se vyskytuje, by však nezbytně vyžadoval uvedení dalších pojmů a problémů, což by přesahovalo rámec této stati.

Samotný pojem kontroly prozrazuje o té stránce společenské skutečnosti, kterou označuje, více než jeho vymezení v buržoazní sociologii a sociální psychologii. Nejdůležitější z toho, co takové definice nepostihují, spočívá v tom, že tento pojem

se vztahuje jednak k možnosti kontinuálně ovlivňovat činnost členů společnosti, ovládat je nebo usměrňovat, jednak k hodnocení výsledků této činnosti a jejich přiležitostného, diskrétního srovnávání s příslušnou normou. V prvním případě je jedinec činěn trvale zodpovědným, v druhém se v určitém okamžiku za svoji činnost zodpovídá. V druhém případě se může dále jednat buď o dohled nad přiměřeným prováděním nějaké činnosti, nebo o rozbor jejího průběhu [58]. Toto dvojí hledisko druhého významu kontroly obdobně zdůrazňoval Lenin, když rozlišoval kontrolu či evidenci výrobků a kontrolu chodu či organizace práce [32]. V prvním případě působení sociální kontroly jde vždy o využití a výkon moci, zjistitelné jako pravděpodobnost, že nějaký člen společnosti se zachová tak, jak jiný požaduje, s odečtením pravděpodobnosti, že by tak jednal i bez takového účinně prosazovaného požadavku [8].

V marxisticko-leninském přístupu ke společnosti nelze oddělovat kontrolu od řízení a moci či panství. Tyto stránky společenské skutečnosti se vzájemně pronikají. Výkon moci, řízení i kontrola jsou procesy integrující společnost. Stejně jako působení státních organizací, v němž nacházejí svůj vrcholný výraz, zajišťují jednak nezbytné zachování dané společenské dělby práce, jednak — v rámci antagonistických mezitřídních vztahů — prosazování historicky omezených zájmů vládnoucí třídy. Ve smyslu hodnocení výsledků je kontrola organickou součástí procesu řízení, ve smyslu projevu moci zahrnuje naopak řízení jako svůj zvláštní případ. I když první vyplývá z druhého, je právě v takových souvislostech nezbytné rozlišovat užší a širší smysl tohoto pojmu.

Řízení — záměrná kontrola — předpokládá určitý cíl změny prostředí a úmyslné ovlivňování činnosti členů společnosti k uskutečnění této změny a k nastolení nějakého nového stavu prostředí. Ovlivňování předpokládá jak přístup k prostředkům sociální kontroly, tak — stejně nezbytný, v teorii však většinou opomíjený — přístup k ostatním základním, nejčastěji materiálním prostředkům dosažení stanovených cílů. Možnost rozhodovat o jejich použití není v třídní společnosti rozložena

rovnoměrně. Sociální kontrola je na všech úrovních kolektivního života nerozlučně spjata s hierarchickou strukturou moci a ta vyplývá opět — v poslední instanci a na nižších úrovních tedy obvykle značně zprostředkovaně — z ekonomického, politického a ideologického panství určité třídy.

Sociální kontrola je založena na možnosti použití pozitivních i negativních sankcí, výkon moci především na možnosti donucení — použití sankcí negativních. Kontrola má proto z tohoto hlediska širší rozsah než výkon moci. Na druhé straně nemůže být kontrola účinnou, neopírá-li se o moc a některý z projevů třídního panství. Kybernetická metafora s reléovými spoji, schopnými s malým výdajem energie usměrňovat prvky s energií nesrovnatelně větší, neplatí ani všeobecně v oblasti techniky, ani v oblasti společenského života. Účinnost výdaje malé energie musí být zvláště v této druhé oblasti zajištěna možností výdaje energie podstatně větší v okamžiku, kdy by jeho působení selhalo, a pouze na takové možnosti závisí [11].

Skutečnost panství, prosazujícího se na makro-, mezo- i mikroúrovních organizace společnosti, je v situacích, kdy dostatečně působí sociální kontrola, obvykle méně zřejmá než působení kontroly samotné, a to je opět méně explicitní než uskutečňování záměrů nějaké řídicí složky společnosti. Nezáměrnost působení sociální kontroly je přitom jen zdánlivá. Téměř vždy totiž jde o nezáměrně zprostředkovávané prosazení záměrů nějakých mocenských skupin. Vznik krizové situace v jakékoli oblasti kolektivního života však jasně ukazuje podstatnou funkční poslušnost mezi řízením opírajícím se o sociální kontrolu, touto kontrolou opírající se o moc a panstvím.

Sankce, na nichž je působení sociální kontroly založeno, mohou být fyzické, ekonomické nebo symbolické povahy [10]. V prvním případě jde o využití moci k přímému násilnému donucení k určitému jednání, v druhém o využití moci k materiálnímu, utilitárními předpoklady zprostředkovanému donucení, v třetím o normativně a hodnotově zprostředkované využití moci. Vzhledem k dosaženým výsledkům lze potom v humanističtější orientované termino-

logii rozlišit mimoekonomické podřízení, materiální zainteresovanost a uvědomění společenské nezbytnosti určitého jednání [24]. V buržoazní sociologii a sociální psychologii je kontrola tradičně pojímána většinou jen jako proces, v němž vystupují symboly a nikoli fyzická síla [34]. Pod pojmem sociální je zde stejně jako v případech obdobných slovních spojení chápáno symbolické. Tento přístup postihuje sice skutečně nejrozšířenější projevy sociální kontroly a kolektivního života vůbec, nikoli však podstatu jejich vzniku a trvání.

K poznatkům, které buržoazní teoretikové zabývající se sociální kontrolou vydávají za nejvýznamnější vlastní nové poznatky, patří, že celková míra kontroly v určité organizaci není neměnná a konečná a že tedy např. zvýšení vlivu podrízených na usměrňování činnosti ostatních i celé organizace nevylučuje ani nesnižuje vliv nadřízených. Zvýšení vlivu jedince v rámci působení sociální kontroly znamená totiž zároveň zvýšení jeho ovlivnitelnosti. Jeho účast na kontrole jej činí ještě více kontrolovaným. S přeměnou převážně jednosměrně probíhající kontroly v kontrolu vzájemnou se tak celková míra kontroly naopak zvyšuje [54]. Ve skutečnosti tento mechanismus postihl a s plným pochopením pro jeho odstiněné sociálně psychologické stránky, současnými buržoazními teoretiky tak zdůrazňované, popsal Lenin v souvislosti s rozbořením občin. Konkrétně historický přístup však v tomto případě ukazuje nejen sociální nátlak, který skupina vyvíjí na své členy zajištěním účasti každého z nich na ovlivňování ostatních, ale právě i širší, buržoazními teoretiky opomíjený sociálně ekonomický rámec, který toto působení skupiny obsahově určuje a v němž vnitroskupinová kontrola reprodukuje a znásobuje účinky kontroly celospolečenské [29].

I když je zřejmé, že hierarchická struktura moci se ve většině dílčích organizací nekryje vždy zcela přesně se vztahy sociální kontroly, neznamená to ještě, že by druhé byly významnější než první. Právě proto, že obě struktury nejsou totožné, nemění případně zvýšení vzájemnosti kontroly a vlivu podrízených výsadní postavení nadřízených. Ve společnosti, kde činnost nadřízených reprezentuje moc a kontrolu

menšiny nad většinou, je takto dosažené zvýšení celkové míry kontroly jen dalším prohloubením sociálních rozdílů v možnostech přístupu k prostředkům kontroly a jejich účinného využití. Částečné participace podrízených na řízení je — jak ukazují závěry samotných buržoazních autorů — technokraticky využíváno k jejich snazšímu ovládnutí nadřízenými, a proto se stává zdrojem nových konfliktů a dalších frustrací [54].

Zcela opačným směrem působí — a především perspektivně bude ještě zřejmě působit — stejný mechanismus zvyšování celkové míry kontroly na základě její vzájemnosti tam, kde subjektem moci a kontroly je většina členů společnosti. Účast členů socialistické společnosti na řízení jejího vývoje, na kontrole výroby i na veřejné správě zde vede k postupnému vyrovnávání sociálních rozdílů mezi danými společenskými skupinami, k omezování zdrojů nespokojenosti a zvyšování pracovní i občanské aktivity.

„Socializace“ a osobnost

Druhou stránkou sociální kontroly je sociální učení. Působení sociální kontroly představuje vždy informaci vyslanou společností nebo jejími skupinami, sociální učení představuje proces přijímání a zpracování této informace. Všeobecné působení sociální kontroly nezajišťuje totiž ještě samostatně a shodně přijetí příslušné informace každým jedincem. Zkoumání sociálního učení vychází v buržoazní sociální psychologii obvykle z experimentů v malých skupinách. Cílem je zde zjistit obecně platné, na kulturním a sociálním složení skupin nezávislé mechanismy tohoto druhu učení. Taková abstraktní zjištění jsou však stejně umělá jako složení pokusných skupin. Neumožňují vysvětlit podstatné rozdíly v normativním obsahu toho, co příslušníci různých kulturních celků a společenských skupin přijímají prostřednictvím mechanismů sociálního učení za vnitřní pohnutky vlastního jednání.

Zkoumání sociálního učení ve skutečných, přirozeně vzniklých malých skupinách se v buržoazní sociální psychologii nejčastěji omezuje na rodinu. Nesčetné důkazy o celoživotním vlivu zkušeností získaných v raném dětství, a tedy v rodině jako

„psychické agentuře společnosti“ [14 : 60] vedou k opomíjení významu následujících fází života člověka a dalších odpovídajících skupin a organizací pro utváření jeho osobnosti. Zvláště není docenován usměrňující vliv pracovního kolektivu. Samotný pojem kolektiv se v buržoazní literatuře téměř nevyskytuje. V těch řídkých případech, kdy je použit, má většinou negativní přídech. Označuje skupinu vytvořenou spíše než z vlastních pohnutek jejích členů nějakou nadřazenou instancí [51]. Rovněž pojem kolektivní chování je vyhrazen téměř výlučně chování hodnocenému jako společensky nebezpečné nebo méněcenné a považovanému proto za příklad nedostatečného fungování institucionalizované kontroly.

V marxisticko-leninské sociologii a sociální psychologii je naproti tomu kolektiv pojímán jako vývojově vyšší druh malé skupiny. Na rozdíl od jiných skupin se vyznačuje především vědomě řízenou společnou činností svých členů a vztahy vzájemné odpovědnosti [50]. Cílem vývoje kolektivu je vývoj osobností a vývoj kolektivu samotného je určován jak objektivními zákonitostmi celospolečenského vývoje, tak aktivní kontrolní činností jeho členů. Pracovní kolektiv a jeho funkce sociální kontroly vlastních členů patří k nejvýznamnějším zprostředkujícím článkům dlouhodobého působení společnosti na jedince.

Častěji než pojem sociální učení, označující především přenos celospolečensky závažné zkušenosti a přijetí všeobecně platných norem, je v buržoazní sociologii a sociální psychologii používán pojem socializace, označující především přízpůsobení jedince požadavkům soužití v nějaké primární skupině. I když takové rozlišení samotné je do jisté míry oprávněné, pojem socializace je spjat se dvěma neudržitelnými základními předpoklady. Především vychází z představy prvotní a fylogeneticky trvalé asociálnosti člověka. Psychoanalytický výklad společenské skutečnosti je i mezi nemarxistickými sociology a psychology stále častěji podrobován kritice a pro svoji historickou omezenost odmítán. Metafyzické představy o tom, že proces socializace není trvale ničím jiným než utlumováním přirozené tvořivosti jedince

[13], patří však i nadále k těm součástem tradice hloubkové psychologie, které se nejhrouževnatěji udržují i mezi jejími nemarxistickými kritiky.

Většina buržoazních sociologů a sociálních psychologů sdílí dosud — byť ne vždy zcela uvědomovaně — rozporuplné přesvědčení o tom, že „člověk je společenská bytost, osobnost a společnost se vzájemně pronikají a mísí, současně však existuje jakési nezkrotné jádro „já“, jež se vzpírá socializaci“ [16 : 126]. Z předpokladu trvalé kontranormativnosti jedincovy přirozené motivace logicky vyplývá závěr o nezbytnosti represivní sociální kontroly na všech úrovních kolektivního života. Skutečnost, že tento předpoklad sdílí i ti nemarxističtí sociologové a psychologové, kteří nejvehementněji kritizují represivní sociální opatření v současných kapitalistických společnostech, nelze vysvětlit jinak než značnou nedůsledností jejich světonázorových koncepcí.

Druhým implicitním předpokladem užívání pojmu socializace je pojetí současných společností jako společností jednotlivých, složených v podstatě ze stejnorodých skupin. Představa socializace jako všeobecného, ve většině případů shodně probíhajícího procesu s celospolečensky přijatelnými, obsahově obdobnými výsledky je v rozporu se skutečnou diferenciací těchto společností. Výskyt celospolečensky nepřijatelných činností není potom v rámci této teoretické tradice vysvětlován ze sociálně ekonomických politickoideologických a jiných rozdílů a především antagonistických rozporů mezi skupinami určité společnosti, ale jen tautologicky z existence deviantních, jakoby na okraji homogenní společnosti se nacházejících skupin a přezívajících nebo nově se tvořících zvláštních subkultur. V rámci těchto teoretických východisek nelze ale vysvětlit právě ani většinu sociálně psychologických jevů. Přetrvávající teoretické vyčleňování jedince ze společnosti a jejích zvláštních skupin znemožňuje plně postihnout již základní mechanismy průniku psychiky jedince a společenské psychologie, mechanismy utváření osobnosti a působení sociální kontroly.

Marxisticko-leninská sociální psychologie pojímá naproti tomu již svůj samotný předmět zcela jinak. Tím je skutečnost so-

ciální „psychiky“ neboli společenské psychologie. Druhé označení, v marxistické literatuře zavedené Labriolou [26] a Plechanovem [44], může být použito jak pro vědní obor, tak pro jeho předmět. Ve smyslu předmětu se vztahuje k zvláštní součásti společenského vědomí [57] — souhrnu znaků duševního života společných pro celé skupiny v důsledku společných životních podmínek lidí [22]. Buržoazní sociální psychologie, která zkoumá nikoli stávající sociální skupiny, ale jen uměle vytvořené nebo náhodně vzniklé agregáty jedinců, není ve své podstatě sociální [46]. Právě nikoli zkoumání duševního života jedince vytrženého ze společnosti, ale zkoumání psychologických stránek kolektivního života členů společnosti může významně prohloubit výklad společenské skutečnosti. „Humanizace“ sociologie, požadované některými nemarxistickými teoretiky, může být dosaženo pouze opačným postupem, než tito teoretikové navrhuji.

Jednota psychiky jedince a společenské psychologie je na různých úrovních utvářena jednotou materiálního světa, který podmiňuje obsah psychiky [40]. Základem společenské psychologie jsou především společné sociálně ekonomické podmínky [57] bytí jednotlivých členů společnosti. Intrapsychické procesy mohou být vysvětleny pouze z takto podmíněných procesů interpsychických [24]. Psychika jedince je odrazem životních podmínek členů společnosti a tento odraz je mnohonásobně zprostředkován, kontrolován a usměrňován tím, jak jsou tyto podmínky odráženy ostatními — tedy společenskou psychologií. „Individua se ... dělají navzájem, fyzicky i duchovně“ [35 : 51]. „Vývoj určitého individua je podmíněn vývojem všech ostatních, s nimiž je v přímém nebo nepřímém styku“ [36 : 44].

Rozdíly v psychice jedinců vyplývají z různého stupně odrazu vnějšího světa [40]. Samotné sociální učení a přejímání kulturního dědictví společnosti je však zřejmě rovněž založeno na dialektice odrazu vnějších rozdílů a vnitřní identifikace, odmítání a nápodoby určitých vzorů jednání. Společenská skupina i osobnost člena společnosti jsou pochopitelné vždy jen ve vztahu k jejich prostředí. Základní nebo dílčí skupiny „pro sebe“ — třídy nebo ko-

lektivy — se stejně jako sebevědomé osobnosti utvářely v rozporném prostředí bipolární organizace společnosti. Představa nějakého „my“ vyplývá teprve z představy „oni“ a vědomí „já“ teprve z vědomí „my“ [46].

Struktura osobnosti je v různé míře, ale vždy ontogeneticky určena sociální strukturou. „Aby se stal subjektem práce, je člověk dlouhou dobu objektem práce svého okolí, aby se stal uvědomělým subjektem společenských styků, je nejprve objektem vlivu sociálního prostředí“ [24 : 227]. Osobnost se rozvíjí zároveň s tím, jak se činnost jedince stává relativně nezávislou na okamžitých kontrolních vlivech jeho nejbližšího okolí a jak se jedinec aktivně spolupodílí na usměrňování vývoje sociální struktury. Přitom ale „individualita není předpokladem socializace, je jejím důsledkem“ [24 : 76].

Konkrétní osobnost v buržoazním pojetí, vyčleněná ze společnosti, je ve skutečnosti abstrakcí [9]. Osobnost však není nic jiného než individuální bytí společenských vztahů [25]. Je průsečíkem těchto vztahů, ale — vzhledem k jejich mnohorozměrnosti a počtu vzájemně kombinovatelných funkcí, které jedinec ve vysoce diferencované společnosti může zastávat — právě průsečíkem sociálně neopakovatelným. V průběhu jejího utváření si člověk osvojuje svoji sociální podstatu [56]. Marxistickoleninské „průsečíkové“ pojetí osobnosti není tedy žádnou její redukcí. Obecně sociální vztahy nevyčerpávají bohatství jedinečných psychologických znaků osobnosti [43], pouze z nich je však možno vysvětlit její znaky nejpodstatnější.

Sociologické zkoumání osobnosti přitom naopak zůstává neoddělitelnou druhou stránkou sociologického rozboru společnosti [2], stejně jako zkoumání postojů a skutečného jednání jednotlivých členů společnosti je neoddělitelnou stránkou výkladu a hodnocení jejich sociální kontroly. Pro marxistickoleninskou sociologii však sociální kontrola není zvláštním, svěbytným problémem teorie ani samostatným, od ostatních stránek společenské skutečnosti odtrženým předmětem zkoumání, jako je tomu ve většině buržoazních přístupů. Sociální kontrola a důsledky jejího působení na osobnost jsou zde pojímány

jen jako jeden z mnoha vzájemně spjatých projevů kolektivního života a dynamiky rozvoje společnosti i osobností jejích členů.

Chování a činnost

Stejně jako pojem sociálního učení nebo socializace je s většinou nemarxistických přístupů k sociální kontrole spjat i pojem chování. Sociální učení lze považovat za proces jedincova vyrovnávání s působením sociální kontroly, chování za výsledek tohoto procesu. Pro buržoazní sociologii a sociální psychologii je kontrola chování totéž co sociální kontrola. Pojem chování je původně podobnou součástí tradice hloubkově psychologického přístupu ke společenské skutečnosti jako socializace. Chování je zde považováno za jakýsi ne zcela uvědomovaný, na jedincově vůli nezávislý projev průběžných vnitřních konfliktů mezi asociální přirozeností člověka a omezujícími požadavky jeho sociálního okolí.

Příliš časté a výhradní užívání tohoto pojmu ve společenských vědách vychází z implicitního předpokladu, že členové společnosti nejsou sami schopni kontrolovat vlastní jednání, nejsou uvědomělými subjekty společenských vztahů, ale pouze objekty spontánního usměrňujícího působení ostatních členů společnosti, stejně tak zbavených jakékoli možnosti záměrného rozhodování nebo svobodné volby. Tato rozporná představa zřejmě souvisí s bezradným návratem k monadistickému výkladu interakce a s převážně analytickým rozlišováním chování a činnosti. Přestože vychází z psychoanalytické tradice, svůj nejvyhraněnější výraz získává v behaviorismu, jehož stoupenci patří k nejvýznamnějším nemarxistickým odpůrcům psychoanalýzy.

Činnost, jednání jsou vymezovány z hlediska jejich vztahového rámce, subjektivního smyslu pro jejich nositele. Vztahový rámec je dán předpokládaným cílovým stavem, situací zahrnující dané prostředky k dosažení takového cíle a normami vymezujícími výběr těchto prostředků. Činnost jedince může být přitom smysluplná a jeho osobní cíle zásadně formulovatelné opět pouze tehdy, vztahují-li se k nějakým nadosobně platným, společensky uznávaným cílům. Jejich předpokládaný subjektivní význam vyplývá z objektivního vý-

znamu konečných, na jedinci již dále nezávislých výsledků praktického přetváření světa. Kontrola je z tohoto hlediska jednak neodlučitelnou stránkou každé činnosti, jednak zvláštním druhem specializované činnosti. Činnost je zprostředkujícím mezičlánkem vztahu člověka a světa, subjektu a objektu [49].

Zatímco pojem činnost je používán téměř výhradně v souvislosti s člověkem, pojem chování může zahrnovat jakékoli projevy součástí živé přírody, zkoumané z hlediska jejich důsledků — změn prostředí, které vyvolávají. Činnost je obvykle posuzována pouze podle důsledků vzhledem k jejímu původnímu objektu nebo cíli, lidské chování podle sociálních důsledků vzhledem k daným společenským normám. V širším smyslu může tedy pojem chování vztažený k živé přírodě zahrnovat záměrnou činnost člověka jako zvláštní druh chování, v užším smyslu lidského chování označuje naopak jen z určitého hlediska hodnocenou a jiným způsobem dále neposuzovanou a nekontrolovanou stránku činnosti.

Jazyková zvyklost, podle níž se morální hodnocení vztahuje právě k chování, k přímo kontrolovatelným sociálním důsledkům a nikoli k objektivním příčinám nebo subjektivním záměrům činnosti, je zřejmě implicitním ospravedlněním behavioristického přístupu k člověku. Behavioristé odmítají zkoumat metodologicky nesnadno zjiřitelné motivačně afektivní a kognitivní procesy, určující příslušnou reakci na daný podnět. Shodně s psychoanalytiky popírají schopnost člověka plně si uvědomit vnitřní pohnutky vlastního jednání a pravdivě o nich vypovídat. Shodně s některými moralisty je potom považují za nepodstatné. Veškerý duševní život člověka tak pro ně zůstává uzavřen v „černé skřínce“ vstupů a výstupů.

Z nemarxistické kritiky této „psychologie bez psychiky“ [46] vznikl jako nový teoretický směr „subjektivní behaviorismus“. Zdůrazňuje význam obrazu, který si jedinec o situaci dělá, a plánu jeho budoucího chování, vstupujících mezi podnět a odpověď a zpětnovazebně ovlivňujících podnět [38]. Význam kognitivních faktorů pro kontrolu chování člověka, jeho schopnost rozhodovat se a volit příslušnou od-

pověď [59] se v současné době dostává do středu pozornosti i jinak zaměřených psychologů a sociologů. Pojem chování je v těchto případech nepřiměřeně používán k označení vývojově vyššího druhu životních projevů — činnosti. Promyšlené chování je vzhledem k původnímu obsahu pojmu chování spojením stejně kontradiktórickým jako nezáměrná činnost.

Představa, že člověk reaguje na to, co interpretuje jako podnět [23], je značně subjektivistická. Objektivní, na individuálním výkladu nezávislé působení podnětu je v jejím rámci zpochybňováno nebo přímo popíráno. Behaviorismus předpokládá možnost libovolně „tvarovat chování“ [52]. v logickém rozvedení subjektivně behavioristických a příbuzných pojetí se jedinec naopak kontrole svého okolí vymyká. Přeceňování psychologické svébytnosti obrazu, který si jedinec vytváří o vlastní situaci, je stejně jednostranné jako jeho behavioristické popírání. Je příbuzné rovněž sociologickému pojetí definice situace, podle kterého „jestliže lidé definují situace jako reálné, jsou tyto reálné ve svých důsledcích“ [55 : 572]. I v tomto pojetí jsou důsledky jednání členů společnosti vykládány z nich samých a nikoli z jejich nezbytných předpokladů — materiálních podmínek a sociálních příčin. Působení sociální kontroly nemůže být potom v těchto teoretických souvislostech považováno za nic jiného než za náhodný projev libovůle jejich subjektů i objektů, těch, kteří určitou informaci vysílají, i těch, kteří ji přijímají a — opět zcela nezávisle na výchozím podnětu — interpretují jako pohnutku svého dalšího jednání.

Výklad osobnosti a chování jedince z jím prožívaného obrazu světa [47] a především z jeho představ o vlastní budoucnosti [1] je oprávněný v tom smyslu, že uvědomované alternativní možnosti budoucích odpovědí jsou součástí podmínek, které determinují přítomné jednání [37]. Odlišují „inteligentní chování“ — z hlediska marxisticko-leninské sociologie činnost — od chování reflexního. Vnitřně rozporným a neudržitelným se tento výklad stává, vychází-li z předpokladu, že lidské chování je zásadně spíše anticipativní než reaktivní [23], a že tedy minulost jedince není z tohoto hlediska podstatná. Takový výklad

neumožňuje dostatečně vysvětlit ani samotné příčiny vzniku určitého předjímání budoucnosti, ani teoreticky dosud nedostatečně postiženou sociální kontrolu, působící — samozřejmě spolu s ostatními projevy kolektivního života — i v tomto časovém rozměru.

Důraz na rozměr budoucnosti v životě jedince i společnosti není přitom též žádným novým objevem buržoazních teoretiků ani nějakou převratnou změnou v přístupu ke společenské skutečnosti. V souvislosti se zkoumáním společenských vztahů, zahrnujícím i zkoumání osobnosti, upozorňoval již Lenin na to, že pohyb musí být chápán nejen z hlediska minulosti, ale též z hlediska budoucnosti [31]. V současné marxisticko-leninské sociologii i psychologii je osobnost pojímána rovněž z hlediska prognózy jejího vývoje [33]. I v tomto případě je sociální prognóza vzájemně spjata se společenským ovlivňováním tohoto vývoje.

Těž pojem chování je v marxisticko-leninské sociologii a sociální psychologii používán. Není zde ale výlučnou náhražkou pojmu činnost a neslouží k popírání této stránky lidského života. Marx postihl nejpodstatnější znaky kapitalistické společnosti nikoli prostřednictvím rozboru záměrných činností jejích členů, ale právě rozбором jejich chování jako objektů působení sociálně ekonomických zákonitostí vývoje této společnosti. Příslušníci základních skupin kapitalistické společnosti vystupovali totiž v jeho výchozím modelu nejprve jen jako zosobnění nutnosti, určující všeobecně jejich chování bez ohledu na subjektivní pohnutky. Chování je v marxisticko-leninské sociologii chápáno především jako individuální stránka společenských vztahů, a tak zároveň jako jejich dialektický protiklad [18]. Společenské vztahy nejsou naopak ničím jiným než osamostatněnými, na jedinci nezávislými produkty chování a jednání členů společnosti.

Sociální kontrola z těchto vztahů vyplývající zahrnuje nejen jednání, ale též nezáměrné projevy členů společnosti — jejich chování v širším smyslu tohoto pojmu. Protože však důsledky cílově zaměřené praktické činnosti — specifického projevu člověka jako subjektu dějin, a obecně tedy i subjektu sociální kontroly — jsou pro

společnost obvykle nesrovnatelně významnější než druhotné hledisko jejich normativního hodnocení, je také mnohonásobně zprostředkovaná sociální kontrola praktického přetváření světa důležitější než přímá kontrola dodržování dílčích norem společenského soužití. Tak jako kontrola technicko-ekonomických podmínek a prostředků zachování kolektivního života je nezbytným předpokladem vzniku kontroly jeho sociálně institucionálních stránek, předchází též kontrola činnosti kontrole chování v užším smyslu. Tak jako ideová nadstavba zpětně ovlivňuje materiální základnu společnosti, stává se ale též kontrola vnitřních pohnutek zaměrné činnosti i nezáměrného chování naopak účinným doplňkem kontroly výsledků činnosti a vnějšího chování, na níž je založena.

Teorie a praxe

Marxisticko-leninská sociologie a sociální psychologie neodmítají samozřejmě určité pojmy, které jsou součástí běžného slovníku mnoha řečí, jen proto, že jich používají buržoazní autoři. Důsledně vymezování významu takových pojmů, jako je kontrola nebo chování, je však nezbytné proto, že tyto pojmy označují ve svých různých významech obvykle zcela rozdílné stránky skutečnosti a samy se zároveň stávají rozpornými součástmi této skutečnosti. Problém přejímání pojmů, které jsou součástí jiné teoretické tradice, jako např. pojmu socializace, nebo zdánlivě samozřejmého užívání pojmů, které se staly symbolem vyhraněně odlišného přístupu ke skutečnosti, jako např. chování, zde nespočívá pouze v tom, že by mohly vyvolávat terminologická nedorozumění. Některé pojmy a s nimi spjaté teoretické konstrukce vyjadřují určité vědecky nedůsledné světonázorové postoje a zpětně naopak ovlivňují postoje těch, kteří je nekriticky přejímají. Některé významy těchto pojmů z nich činí zvláštní metodologické nástroje popisu skutečnosti, prizmata jejího vidění, nepřijatelným způsobem zkreslující zkoumanou skutečnost. Odborná nedůslednost je i v tomto případě v přímém nebo složitěji zprostředkovaném souladu s určitými zájmy a plní tak zcela jednoznačnou ideologickou funkci.

Přes svoji teoretickou nejednotnost a ne-

ujasněnost ovlivňují buržoazní pojetí sociální kontroly společenskou praxi v kapitalistických zemích. Zakrývají především podstatné rozdíly, které jsou mezi příslušníky různých skupin, tříd a vrstev kapitalistické společnosti v přístupu ke kontrole významných společenských záležitostí, k usměrňování činnosti ostatních členů společnosti i vývoje společnosti jako celku. Antagonistické, v rámci této společnosti neřešitelné rozpory jsou v těchto pojetích vydávány za spíše náhodně vzniklé sociální problémy, jejichž odstranění je záležitostí vhodného použití společenskovědních nástrojů a technik. Protože vznik takových sociálních problémů je nejčastěji vyvíetlován jako důsledek nedostatečného působení sociální kontroly nebo selhání některého z jejích mechanismů a nikoli jako důsledek příliš účinné, ve své historické podmíněnosti asociálně působící represivní sociální kontroly, vedou tyto přístupy obvykle k rozšířené reprodukci druhotných zdrojů sociálních problémů a ke stálému prohlubování prvotních strukturálních rozporů.

I vztah teorie a praxe sociální kontroly prodělává však v kapitalistických zemích rozporný vývoj. S rostoucí účinností prostředků kontroly a takto zajišťovaným dočasným upevněním stávajícího uspořádání kapitalistické společnosti nemusí buržoazní pojetí kontroly již jen apologeticky zastírat skutečnost panství menšiny nad většinou a trvajících protiklad subjektů a objektů kontroly. Po obdobích individuálně psychologického a sociálně psychologického bagatelizování krizových společenských jevů, v nichž se zvláště psychoanalýza proměnila z původního nástroje kritiky společnosti ve vnučený nástroj sebekritiky jedince [24] těmito jevy postiženého, nastalo zřejmě období, kdy tyto jevy a jejich sociálně ekonomické příčiny mohou být s cynickou otevřeností označovány pravými sociologickými jmény [3].

Kritika kapitalistické společnosti jako společnosti „nezdravé“ se na druhé straně stala symbolem objektivní rezignace některých buržoazních společenských vědců před represivní sociální kontrolou v jejich zemích [15], a tak zároveň dalším prostředkem této kontroly. Nedůslednost v odhalování hlubších příčin tohoto stavu ka-

pitalistické společnosti totiž opět vyhovuje jak vládnoucí třídě a především příslušníkům jejich dílčích skupin s vrcholnou kontrolní pravomocí, tak mnoha vědcům. Oběma stranám zajišťuje dočasné zachování jejich privilegovaného postavení nebo dokonce další zlepšení jejich životních podmínek.

Pro marxisticko-leninskou sociologii stála původně již sama otázka sociální kontroly a vztahu teorie k praxi zcela jinak, než tomu bylo v případě buržoazních přístupů. V prvních obdobích výstavby socialistické společnosti bylo nejprve nutno změnit dosavadní poměr subjektu a objektu kontroly, převzít kontrolní pravomoc na různých úrovních institucionalizace kolektivního života, naplnit působení daných sociálních mechanismů novým normativním obsahem a v praxi hledat další, novým cílům tohoto působení přiměřenější prostředky sociální kontroly. Bylo třeba zajistit materiální předpoklady účinnosti jejího působení a naučit se tohoto působení stále cílevědoměji využívat.

Teprve po splnění nejnaléhavějších úkolů nové společnosti v sociálně ekonomické oblasti se mohly postupně začít rozvíjet jemnější sociálně psychologické mechanismy kontroly členů této společnosti a zprostředkovanější způsoby využití moci většiny nad menšinou. Teprve potom se také stala aktuální potřeba teoretického postihu rozvinuté a bez důkladné sociologické výzbroje již stále méně přehlednatelné praxe sociální kontroly. Stejně jako by bylo zřejmě samoučelné snažit se vytvořit nějakou soběstačnou „velkou“ teorii sociální kontroly, bylo by též právě vzhledem k perspektivním úkolům dalšího plánovitého rozvoje praxe značně krátkozraké neusilovat již v současné době o podrobnější rozpracování dílčího teoretického pojetí sociální kontroly v rámci obecné teorie marxisticko-leninské sociologie.

K otázkám, které si buržoazní sociologie a sociální psychologie v této souvislosti buď nekladla, nebo je uspokojivě nezodpověděla a kterými by se měla zabývat sociologie marxisticko-leninská, patří především otázky týkající se vztahu sociální kontroly k ustavujícím předpokladům jejího působení a otázky týkající se vztahu kontroly k jejímu dialektickému protikla-

du — vzniku společensky nežádoucích sociálních jevů. První okruh otázek zahrnuje zejména vztah kontroly k organizaci celé společnosti i jejích složek a k sociálnímu systému, k sociální struktuře společnosti — jejím třídám, vrstvám a skupinám, k normativní struktuře společnosti — jejím normám, rolím a institucím, k motivačním strukturám členů společnosti — jejich potřebám, motivům a postojům, k interakci, hodnotovému konsensu a konfliktům zájmů. Druhý okruh otázek zahrnuje zejména vztah kontroly k možností a mezím přizpůsobení členů společnosti vzhledem k prosazovaným požadavkům, ke konformitě a devianci, k předpokládanému řádu, sociální dezorganizaci a anomii.

Neméně důležitým úkolem marxisticko-leninské sociologie a sociální psychologie je zkoumání konkrétních mechanismů sociální kontroly a sociálního učení. V této souvislosti je také nutné uvážit, které z mechanismů, nástrojů a metod odhalených nebo vytvořených společenskými vědci v kapitalistických zemích by bylo možné a užitečné využívat i v zemích socialistických a které z nich jsou natolik bezprostředně spjaté se situací svého vzniku a s původně přenášeným obsahem, že je jako pouhou neutrální techniku převzít nelze.

I když v marxisticko-leninské sociologii u nás nebyla dosud otázkám sociální kontroly věnována dostatečná pozornost, poskytují její obecně teoretická a metodologická východiska možnost skutečně vědecky vysvětlit tuto stránku kolektivního života.

Perspektivu, v níž nejjasněji vystupují společenské souvislosti sociální kontroly a odlišnosti jejích znaků — především vzhledem k jejím subjektům a objektům a vzhledem k důsledkům jejího působení — v kapitalistických a socialistických zemích, poskytuje právě vyšší stupeň uspořádání společnosti — socialismus.

Literatura

- [1] Allport, G. W.: *Becoming. Basic Considerations for a Psychology of Personality*. New Haven 1965.
- [2] Andrejeva, G. M.: *Sovremennaja buržuažnaja empiričeskaja sociologija*. Moskva 1965.
- [3] Basaglia, F. — Basaglia Ongaro, F.: *Die*

abweichende Mehrheit. Die Ideologie der totalen sozialen Kontrolle. Frankfurt a. M. 1972.

- [4] Blumer, H.: *Society as Symbolic Interaction*. In: A. M. Rose (vyd.): *Human Behavior and Social Processes*. Boston 1962.
- [5] Buckley, W.: *Sociology and Modern Systems Theory*. Englewood Cliffs 1967.
- [6] Cohen, A. K.: *Deviance and Control*. Englewood Cliffs 1966.
- [7] Cooley, C. H.: *Human Nature and the Social Order*. New York 1902.
- [8] Dahl, R. A.: *The Concept of Power*. Behavioral Science 1957, č. 2.
- [9] Dautov, T. M.: *Ličnost kak sociologičeskaja problema*. Alma-Ata 1970.
- [10] Etzioni, A.: *Modern Organizations*. Englewood Cliffs 1964.
- [11] Etzioni, A.: *The Active Society. A Theory of Societal and Political Processes*. New York 1968.
- [12] Eubank, E. D.: *The Concepts of Sociology*. New York 1931.
- [13] Eysenck, H. J.: *Sense and Nonsense in Psychology*. Harmondsworth 1958.
- [14] Fromm, E.: *Man for Himself*. New York 1947.
- [15] Fromm, E.: *The Sane Society*. New York 1955.
- [16] Green, A. W.: *Sociology*. New York 1952.
- [17] Gurvitch, G.: *Social Control*. In: G. Gurvitch, W. E. Moore (vyd.): *Twentieth Century Sociology*. New York 1945.
- [18] Hahn, E.: *Verhalten*. In: W. Eichhorn — E. Hahn — G. Heyden — M. Puschmann — R. Schultz — H. Taubert (vyd.): *Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie*, Berlin 1969.
- [19] Homans, G. C.: *Bringing Men Back In*. American Sociological Review, 1964. s. 809—18.
- [20] Homans, G. C.: *Contemporary Theory in Sociology*. In: R. E. L. Faris (vyd.): *Handbook of Modern Sociology*. Chicago 1964.
- [21] Inkeles, A.: *Personality and Social Structure*. In: R. K. Merton aj. (vyd.), *Sociology Today*. New York 1959.
- [22] Janoušek, J. — Bokorová, V. a kol.: *Motivace a civilizační proměny*. Praha 1971.
- [23] Kelly, G.: *The Psychology of Personal Constructs*. New York 1955.
- [24] Kon, I. S.: *Sociologie osobnosti*. Praha 1971.
- [25] Kornějev, M. J.: *Problemy socialnoj tipologii ličnosti*. Leningrad 1971.
- [26] Labriola, A.: *Očerki materialističeskogo ponimanija istorii*. Moskva 1960.
- [27] Landis, P. H.: *Social Control. Social Organization and Disorganization in Process*. Philadelphia 1939.
- [28] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1. Praha 1951.
- [29] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 3. Praha 1952.
- [30] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 27. Praha 1954.
- [31] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 21. Praha 1959.
- [32] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 28. Praha 1954.
- [33] Leont'jev, A. N.: *O někotorych perspektivnych problemach sovetskoj psichologii*. Voprosy psichologii 1967, č. 6.
- [34] Lumley, F. E.: *Means of Social Control*. New York 1925.
- [35] Lundberg, G. A. — Schrag, C. C. — Larsen, O. N.: *Sociology*. New York 1963.
- [36] Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha 1958.
- [37] Mead, G. H.: *Mind, Self and Society*. Chicago 1934.
- [38] Miller, G. — Galanter, E. — Pribram, K.: *Plans and the Structure of Behavior*. New York 1960.
- [39] Nadel, S. F.: *Social Control and Self-Regulation*. Social Forces 1953, s. 265—73.
- [40] Osipov, G. V.: *Sociologie*. Praha 1972.
- [41] Park, R. E. — Burges, E. W.: *Introduction to the Science of Sociology*. Chicago 1924.
- [42] Parsons, T.: *Společnosti. Vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha 1971.
- [43] Parygin, B. D.: *Osnovy socialno-psichologické teorii*. Moskva 1971.
- [44] Plechanov, G. V.: *Izbrannyye filosofskije proizveděniya*. Sv. II. Moskva 1957.
- [45] Plechanov, G. V.: *Vybrané filosofické spisy*, sv. 2. Praha 1960.
- [46] Poršněv, B. F.: *Socialnaja psichologija i istorija*. Moskva 1970.
- [47] Rogers, C. R.: *Client-Centered Therapy. Its Current Practice, Implication and Theory*. Boston 1951.
- [48] Ross, E. A.: *Social Control. A Survey of the Foundations of Order*. New York 1901.
- [49] Rubištejn, S. L.: *Základy obecné psychologie*. Praha 1965.
- [50] Schulz, W.: *Kollektiv*. In: Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie. Berlin 1969.
- [51] Schoeck, H.: *Kleines soziologisches Wörterbuch*. Wien 1969.
- [52] Skinner, B. F. — Holland, J. J.: *Analýza chování*. Praha 1968.
- [53] Sumner, G. W.: *Folkways*. Boston 1906.
- [54] Tannenbaum, A. S.: *Control in Organizations*. New York 1968.
- [55] Thomas, W. I. — Thomas, D. S.: *The Child in America: Behavioral Problems and Programs*. New York 1928.
- [56] Tschicher, G.: *Persönlichkeit*. In: Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie. Berlin 1969.
- [57] Uledov, A. K.: *Struktura společenského vědomí. Teoreticko-sociologická analýza*. Praha 1973.
- [58] Zieleniewski, J.: *Teorie organizace a řízení*. Praha 1967.
- [59] Zimbardo, G. P. (vyd.): *The Cognitive Control of Motivation*. New York 1969.

Резюме

Влачил Я.: К критике буржуазных пониманий социального контроля

Разные способы употребления понятия социального контроля, особенно очень часто встре-

чающегося в новейшей буржуазной социологии, имеют важные теоретические и практические последствия. Статья направлена, с одной стороны, на понимания, которые в марксистско-ленинской социологии пока не подвергались прямому критическому анализу, с другой стороны, на некоторые связанные с ними избранные теоретические традиции. Вступительная глава занимается отношением социологии и психологии при исследовании социального контроля. Она анализирует проблему господствующего психологического редукционизма в буржуазной социологии и экономического редукционизма в некоторых попытках дать марксистскую социологическую теорию и указывает на его диалектическое преодоление в трудах социологов и социальных психологов, последовательно исходящих из исторического материализма. Центральная глава занимается отношением социального контроля и классового господства. Она анализирует проблему преимущественно аналитического подхода к пониманию контроля в традиции буржуазной социологии, который оставляет без внимания существенные общественно-исторические связи этой стороны коллективной жизни. Она показывает многомерные отношения между воздействием, управлением и властью, и необходимо более точного определения объема понятия контроля в разных сочетаниях. Описание разных аспектов контроля переходит в оценку различного значения участия членов капиталистического и социалистического общества в этом процессе. Глава о социальном обучении и личности занимается другой стороной социального контроля. Она анализирует проблему его изучения, ограниченного в буржуазной социальной психологии искусственно составленной группой или семьей и пренебрегающего значением влияния контроля рабочего коллектива, далее сомнительные теоретические предпосылки употребления понятия социализации и продолжающего выделения индивидуума из общества. Она показывает подход марксистско-ленинской социальной психологии, понимающей в качестве своего главного предмета общественную психику и выводившей ее возникновение и формирование личности из конкретных социально-экономических предпосылок. Глава о поведении и деятельности занимается результатом процессов социального контроля и обучения. Она анализирует сомнительные предпосылки как исключительного употребления понятия поведения, так направления, которые пытаются в буржуазной социологии и психологии преодолеть его ограниченность. Составление содержания понятий поведение и деятельность переходит в определение различного значения контроля деятельности и поведения. Заключительная глава занимается отношением теории и практики социального контроля. Она показывает апологетическую роль анализируемых пониманий контроля и их непослуживательной критики в капиталистическом обществе, необходимость марксистско-ленинского понимания контроля при строительстве развитого социали-

стического общества, возможности и ограничения использования буржуазных подходов и знаний в нашей социологии, открытые вопросы и перспективы изучения этой стороны коллективной жизни.

Summary

Vláčil J.: *Bourgeois Conceptions of Social Control — Contribution to Their Criticism*

The various ways of applying the concept of social control, abundantly appearing particularly in recent bourgeois sociology, have significant theoretical and practical consequences. In the present paper, attention is focussed, on the one hand, on conceptions that, so far, have not been subjected to direct critical analysis, and, on the other hand, on several selected theoretical traditions linked herewith. In the introductory chapter, the relation between sociology and psychology in examining social control is discussed. Problems of the prevailing psychological reductionism in bourgeois sociology and those of economic reductionism appearing in some of the attempts at elaborating Marxist sociological theory are analysed, and their dialectical overcoming in the works of sociologists and social psychologists, consequentially based on historical materialism, is pointed out. The subject of the central chapter is the relation between social control and class domination. The problem of the predominantly analytic approach to the conception of control in the tradition of bourgeois sociology, neglecting the essential social-historical context of this aspect of collective life, is subjected to analysis. Multidimensional relations of influencing, management and power, as well as the necessity of a more precise definition of the scope of the concept "control" in various contexts are shown. The description of various aspects of control is followed by an evaluation of the different meanings of the participation of members of capitalist and socialist societies in this process. The chapter on social learning and personality is concerned with the second aspect of social control, analysing the problem of its study which, in bourgeois social psychology, is limited to artificially constructed groups or to the family, while the significance of the controlling influence of the working collective is neglected. Further questionable theoretical preconditions of applying the concept of socialization and the out-dated separation of the individual from society are dealt with. The approach of Marxist-Leninist social psychology, conceiving the social psyche as its main subject and deducing its origin as well as the personality formation from concrete socio-economic preconditions, is discussed. The chapter on behaviour and activity is concerned with the results of social-control and learning processes. Problematic preconditions both of exclusively applying the concept of behaviour

and of the trends in bourgeois sociology and psychology attempting to overcome its limitation are analysed. A comparison of the content of the concepts "behaviour" and "activity" leads to the definition of the different meanings of activity control and behaviour control. The concluding chapter is devoted to the relation between theory and practice in social control. It shows the apolo-

getical role of the examined control conceptions and their inconsistent criticism in capitalist society, the need of the Marxist-Leninist conception of control in building up the developed socialist society, the possibilities and limits of using bourgeois approaches and findings in our sociology, as well as open questions and perspectives of studying this aspect of collective life.